

Abduvaliyev Mahamatjon Arabovich
Andijon davlat chet tillari instituti, professori
Telefon: +998 94 387 51 19
E-mail:

DUNYO TILSHUNOSLIGIDA TIL VA UNING EVOLYUTSIYASI BILAN BOG‘LIQ TA’LIMOTLAR VA QARASHLAR TARIXIGA NAZAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada dunyo tilshunosligi tarixida o‘z o‘rni va salohiyatiga ega bo‘lgan lingvistik maktablar, fan yo‘nalishlari namoyondalari qoldirgan boy ilmiy meros tahlili, sharhi va ularning til falsafasi, til va uning genezisi, evolyutsiyasi, til umumiy nazariyasi asoslarini yaratilishi va takomillashuviga qo‘shgan hissalarini muhokama qilinadi. Hususan, nemis tilshunos olimlari A.Shleyxer, V fon Gumboldt, yosh grammatikachilar maktabi vakillari X.Paul, K.Brugman, G. Ostxof, B.Delbryuk, I.I.Sreznevskiy, F.I.Buslayev, A.A.Potebnya kabi taniqli rus olimlarining muayyan tillar, til oilalari tadqiqiga bag‘ishlangan ilmiy asarlari, ta’limotlari, ularning qator zamonaviy lingvistika yo‘nalishlarining shakllanishi va rivojidadagi o‘rni hamda ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: til genezisi, evolyutsiya, individlar psixologiyasi, jamoaviy psixologiya, tilning “biologik” konsepsiyasi, genetik tasnif, takomillashgan\ takomillashmagan tillar, flektiv, amorf, agglyutivativ, inkorporativ tillar, til antinomiyalari, tafakkur va til munosabatlari, fikrlash faoliyati, so‘zning uzoq va yaqin ma’nolari.

Абдувалиев Махаматжон Арабович
Андижанский государственный институт иностранных языков, профессор
Телефон: +998 94 387 51 19
E-mail:

ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ УЧЕНИЙ И ТЕОРИЙ, СВЯЗАННЫХ С ЯЗЫКОМ И ЕГО ЭВОЛЮЦИЕЙ В МИРОВОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация. В данной статье рассматриваются лингвистические школы, имеющие значительное место и потенциал в истории мирового языкознания, анализируется и комментируется богатое научное наследие, оставленное выдающимися представителями данной области. Обсуждаются их вклад в философию языка, его генезис и эволюцию, а также создание и развитие основ общей теории языка. В частности, освещены научные труды и теории известных ученых, таких как немецкие лингвисты А. Шлейхер, В. фон Гумбольдт, представители школы младограмматиков Х. Пауль, К. Бругман, Г. Остхоф, Б. Дельбрюк, а также российские ученые И. И. Срезневский, Ф. И. Буслаев, А. А. Потебня. Рассматриваются их исследования, посвященные изучению отдельных языков и языковых семей, а также их роль и значение в формировании и развитии различных современных направлений лингвистики.

Ключевые слова: генезис языка, эволюция, психология индивидов, коллективная психология, "биологическая" концепция языка, генетическая классификация, развитые/неразвитые языки, флективные, аморфные, агглютинативные, инкорпоративные языки, языковые антиномии, соотношение мышления и языка, мыслительная деятельность, дальние и ближние значения слов.

Abduvaliyev Mahamatjon Arabovich
Andijan State Institute of Foreign Languages, Professor
Phone: +998 94 387 51 19
E-mail:

A LOOK AT THE HISTORY OF DOCTRINES AND VIEWS RELATED TO LANGUAGE AND ITS EVOLUTION IN WORLD LINGUISTICS

Abstract. *This article studies linguistic schools that hold a significant place and potential in the history of world linguistics, analyzing and commenting on the rich scientific heritage left by outstanding scholars in this field. It discusses their contributions to the philosophy of language, its genesis and evolution, as well as the creation and development of the foundations of general linguistic theory. In particular, the article highlights the scientific works and theories of renowned scholars such as German linguists A. Schleicher and W. von Humboldt, representatives of the Neogrammarian school H. Paul, K. Brugmann, G. Osthoff, B. Delbrück, as well as Russian scholars I. I. Sreznevsky, F. I. Buslaev, and A. A. Potebnya. Their research on specific languages and language families, along with their role and significance in the formation and development of various modern linguistic directions, is also explored.*

Keywords: *language genesis, evolution, individual psychology, collective psychology, "biological" concept of language, genetic classification, developed/undeveloped languages, inflectional, amorphous, agglutinative, incorporative languages, linguistic antinomies, relationship between thought and language, cognitive activity, distant and proximate meanings of words.*

Kirish.

Til va madaniyat fenomenlarining genezisi, evolyutsiyasi va istiqboli inson, aniqrog'i muayyan millat, etnosining ma'lum davrdagi hayoti, tarixi, mentaliteti, dunyoqarashi, ijtimoiy-siyosiy vaziyat kabilar bilan chambarchas bog'liq bo'lganligi uchun ham til va madaniyat bilan bog'liq masalalarni til-inson-madaniyat munosabatlari rakursida o'rganish ularni ayro holda o'rganishdan ko'ra sezilarli ravishda samarali natijalarni beradi. Hamkorlik asosida yuzaga kelgan bilimlar ularning har biriga hamda barchasiga taalluqli xususiy, umumiy bilimlar,

qonuniyatlarni kashf etish imkonini beradi. Ushbu jarayonda ham intralingvistik ham ekstralingvistik omillarni hisobga olgan holda ish ko‘rish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Til evolyutsiyasi va tanazzuli masalasi tilshunoslar tomonidan turlicha talqin qilingan. Masalan, J.G.Kerder, J.V.Grimm, va boshqalar Hindyevropa, jumladan, German tillari bobo tilining “Oltin davri” deb atalgan davridan keyingi davrni tanazzul (inqiroz) davri deb atadilar va buning asosiy sababini tillarda grammatik formalar, turlanish, tuslanish hamda infleksiyaning yo‘qolib borayotganligida ko‘rgan bo‘lsalar, 19 - asr oxirlariga kelib V.Vundt, X.Paul va boshqalar buni individlar psixologiyasi bilan bog‘lashga urindilar.

Adabiyotlar.

Til, uning shakllanishi hamda evolyutsiyasi A.Shleyxerning “Yevropa tillari system talqini” (1850), V.fon Gumboldtning “Inson tili a’zolarining farqlari va bunday farqlarning inson zoti aqliy rivojiga ta’siri” (1859), X.Paulning “Til tarixi prinsiplari” (1880), B.Delbryukning “Hindyevropa tillarini o‘rganishga kirish” (1880), I.I.Sreznevskiyning “Rus tili tarixi borasidagi fikrlar” (1959), F.I.Buslayevning “Tafakkur va til” (1862), A.A.Potebnyaning “Fikr va til” (1913) kabi tadqiqotlari muhokama qilingan bo‘lib, ularda mavzu turlicha yondashuvlar va nuqtai-nazarlardan talqin qilinganligini, ular o‘rtasida bir-birlariga zid fikr, mulohaza va qarashlar mavjudligini kuzatish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi.

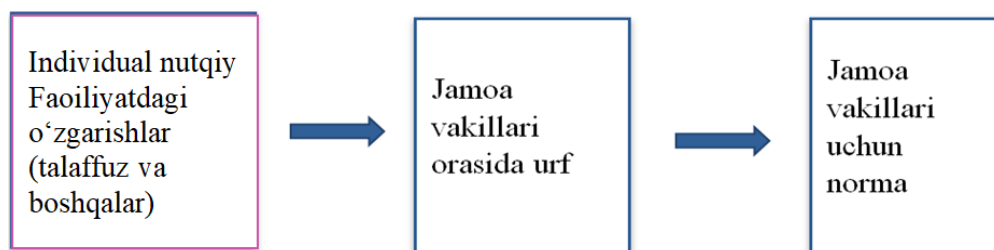
Tadqiqot ishida til tarixi va evolyutsiyasi bilan bog‘liq masalalarni o‘rganishning integrallashgan metodologiyasi (sof lingvistik, tarixiy-madaniy, ijtimoiy-madaniy jihatlarini tadqiq etuvchi usullar majmui) tanlandi.

Tahlil va natijalar.

X.Paul (1846-1921) tilshunoslikni madaniy-tarixiy fan sifatida qaraydi va uning fikricha, bu fanning asosiy vazifasi “individlar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir jarayoni, alohida olingan shaxs qabul qilib oluvchi va yetkazuvchi sifatida jamiyat bilan munosabatga kirishuvi, yosh avlod keksa avlodlar merosini qanday

egallayotgani kabilarni ko'rsatishdan iborat. Leypsig yosh grammatikachilar maktabining vakili bo'lmish X.Paul jamoaviy psixologiya mavjudligini rad etgan xolda alohida olingan individlarning o'zaro psixologik munosabatlari va individual tillar mavjud, degan fikrni yoqlab chiqadi. Bunday fikrga tayaniladigan bo'linsa, dunyoda qancha insonlar bo'lsa ana shuncha o'z tarixiga ega tillar mavjud degan xulosaga olib keladi. G.Ostxof va K. Brugman ushbu fikrni yoqlagan xolda, tilning xaqiqiy hayoti individ bilan bog'liq bo'lib, tildagi barcha o'zgarishlar so'zlovchi individdan kelib chiqadi, deb hisoblaydilar. X.Paul tilning kommunikativ vazifasini tushuntirish uchun lingvistik muloqotga uzus tushunchasini kiritadi. Uzus, X.Paulga ko'ra, individual tillarga xos bo'lgan umumiy (mavhum) normalar bo'lib, aynan uzus tufayli muloqot amalga oshadi. X.Paul uzus va individual nutqiy faoliyatni bir birlariga zidlaydi, lekin uzusdagi har qanday o'zgarish odatiy nutqiy faoliyat evaziga sodir bo'ladi, deb hisoblaydi.

Buni quyidagicha tasvirlaymiz:

1-jadval. Individual nutq va uzus munosabatlari.

X.Paul so'z ma'nolaridagi okkazonal va uzual xolatlar qatorida ma'no torayishi, ma'no kengayishi, ma'no ko'chishi kabilarni farqlaydi.

Iyen universtiteti professori Avgust Shleyxer (1821-1868) til taqdiri alohida olingan shaxsga bog'liq emas deb hisoblaydi, ya'ni til o'z qonuniyatlariga ega bo'lib, ularni inson o'z xohishiga ko'ra o'zgartira olmaydi. A. Shleyxer o'zining "Yevropa tillari sistem talqini" (1850) asarida tilni tirik organizmlar kabi rivojlanuvchi fenomen ekanligi haqidagi konsepsiyasini ilgari suradi. Bu konsepsiya tilshunoslikda tilning " biologik " konsepsiyasi deb nom oldi. Konsepsiya muallifi tilga inson aralashuvisiz rivojlanuvchi tabiiy organizm (struktura) sifatida qaraydi, tilning kelib chiqishi va rivojlanishiga taalluqli qonuniyatlarni yaratishga harakat

qilgan. Til hayotida tugʻilish, oʻsmirlik, yetuklik, qarish va oʻlish bosqichlari boʻlishini uqtirishga harakat qilgan.

Til va tafakkur birligini tan olgan xolda A.Shleyxer til va tafakkur qurilishi oʻrtasidagi muayyan strukturani ochiqlashga urinadi. U fikrning (мысль) material va shakl tomonini farqlaydi. Fikrning material tomoni deganda tushuncha va tasavvurni tushunsa, shakl deganda tushuncha va tasavvurlar oʻzaro munosabati natijasida yuzaga keladigan shaklni tushunadi. Tushuncha va tasavvurlar oʻzining tovushli ifodasini topganda ma'no yuzaga kelishi, ma'no soʻz oʻzagida, munosabat esa suffukslar orqali ifodalanishini ta'kidlaydi. Ularning ittifoqi soʻzni yaratadi, deb hisoblaydi. Ushbu tasnifga koʻra tillar uch turga boʻlingan. Birinchi tip tillarga faqat ma'no ifodalangan bir oʻzakli soʻzlarga ega xitoy, birma tillarini kiritadi. Ikkinchi tip tillarga tovush orqali ham ma'no, ham munosabat ifodalangan, qismlarga boʻluvchi soʻzlarga ega tillar (turk, fin-ugor)ni kiritadi. Uchinchi tip tillarni flektiv tillar deb ataydi va ularga xos muhim jihat ma'no va munosabat soʻz va uni tashkillovchi turli elementlar birligida deb biladi. A. Shleyxerning tillarni uch tipga ajratishi til rivojidadagi uch bosqichni anglatadi.

A. Shleyxerning fikriga koʻra, yuqoridagi uch til tiplari tarixiy davrga qadar, til paydo boʻlganda yuzaga kelgan. Bu davrda agglyutinativ tillar amorf, flektiv tillar agglyutinativ tillardan kelib chiqqan. Til rivojining ikkinchi (tarixiy) davrida tilning tovush va shakllari, gap qurilishi va vazifalarida sezilarli oʻzgarishlar kuzatilgan. Formal jihatdan barcha tillarning kelib chiqishi bir xil ekanligi, lekin turli xalqlarning turmush tarzi va tovushlar tizimining turlicha ekanligi turli tillarni yuzaga keltirgan, deb tushunadi.

Shleyxer Hindyevropa tillari oilasiga mansub tillarning genetik tasnifini birinchilardan boʻlib taklif qilgan edi. Uning haqli fikriga koʻra, yer kurrasidagi tillarning bobotili (прямая)ni aniqlash mumkun emas, faqat qarindosh tillar yagona asos tildan kelib chiqishi, bunday qarindosh tillar oʻz shajarasini yaratadi.

A.Shleyxer, F. Shlegelning barcha Hindyevropa tillarining birinchi manbasi sanskrit ekanligi haqidagi fikriga qoʻshilmagan boʻlsada, Hindyevropa bobotili tovush tarkibini qayta tiklash (rekonstruksiyalash) uchun unli tovushlar oʻzgarishini

asos sifatida oladi. Masalan; [a] unlisini [a],[i],[u] unlilarga qo'shiluvi asosida [a]+[a]= [ā]; [a]+[i]= [ai(ē)]; [a]+[u]= [au (ō)] kabi diftonglar, yoki diftonglarning birinchi elementiga [a] ni qayta qo'shiluvchi diftonglarning cho'ziqlashuviga olib kelgan: [a]+[a]= [āa]; [a]+[ai]= [āi]; [a]+[au]= [āu]. Mazkur olimning ta'kidlashicha, har bir unli o'z qatorida shunday o'zgarishlarga uchrashi mumkin. Yuqoridagi tovushlar misolida u hindgerman bobotilida 3×3 tovushlar sodda, lekin to'g'ri va simmetrik bo'lganligini ko'rsatib berishga harakat qilgan. Bunday sodda, mantiqan to'g'ri ko'rinishga ega bo'lgan sxema hindyevropa bobotilining arxaik xolatini to'raligicha aks ettirmaydi, chunki bunda A.Shleyxer unli tovush sifatini o'zgarishida urg'uning ta'sirini [e\o] (masalan, несу-ноша) hisobga olmagan¹.

Bobotilning morfologik xususiyatlari borasida gap ketganda u o'zak, negiz, suffikslarni qat'iy farqlagan. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, varkais\волками, varkabhisdan, varka-bhi-s esa vark-a-bhi-sadan yuzaga kelganligi, bunda u vark-o'zak, varka ot asosi, -bhi kelishik suffiksi va ko'plik yasovchi suffiks –sadan iboratligini asoslashga harakat qilgan. Shuningdek, A.Shleyxer bobotilda 9 ta kelishik (bosh, tushum, kechiktirilgan, qaratqich, o'rin, jo'nalish, instrumental 1, instrumental 2, va undosh (atov)lar, uchta son (birlik, ikkilik va ko'plik) va uchta jins (мужской, женский, va средний) mavjud bo'lganligini ta'kidlagan. Bobotildan tarqalgan birinchi tillarni asos tillar deb atagan. Bunday asos tillar keyinchalik tillarga, tillar esa shevalarga, shevalar esa ostshevalarga ajralib, tarixiy taraqqiyotning ma'lum davrida shevalar o'z navbatida alohida sheva va tillarga bo'linib ketgan. Hindyevropa bobotilidan tarqalgan tillar shajarasi nazariyasiga tayangan holda A.Shleyxer quyidagi xulosalarga keladi; a) shajaraning bir bo'lagidan o'rin olgan tillar, boshqa shajara a'zolaridan ko'ra bir biriga har jihatdan yaqin bo'ladilar. Ularga xos umumiy jihatlar bobotilda mavjud degan xulosalardir; b) hindyevropa xalqi sharq tomonroqda yashagan sayin uning tili shunchali qadimgi darajada saqlanib qolgan, g'arb tomonlarga yaqin yashagan xalqlar tilida esa yangi tuzilmalar ko'proq bo'lgan. Bunday xulosa haqiqatga to'g'ri kelmasligi haqida F.M. Berezin² shunday yozadi: "Birinchidan, bir hil fonetik jarayonlar (masalan [s] ni [š]

¹ Березин Ф.М. История лингвистических учений. М. Высшая школа-1975 – с 106

² Березин Ф.М. История лингвистических учений. М. Высшая школа-1975 – с 107

ga o'tishi) turli shajara a'zolarini ham qamrab olgan, ikkinchidan, sharqiy qadimgi hind bobotil etaloni hisoblangan sanskrit tilida arxaik xususiyatlar qatorida qator maxsus yangi tuzulmalarni kuzatish mumkin. Bundan tashqari faktik materiallarning ko'rsatishicha, hindyevropa tillari qadim-qadim zamonlardayoq o'zaro aloqada bo'lganlar, bir-birlaridan ajralib qolmaganlar.

Til ijtimoiy hodisa ekanligi, u insonlar jamiyatida aloqa, muloqot vositasi sifatida paydo bo'lishi va rivojlanishi masalasi antik davrlarda, xususan, Qadimgi Gretsiyada faylasuf va lingvistlar e'tiborini o'ziga tortdi. Tilning kelib chiqishi va rivoji hayotiy ehtiyojlar tufayli yuzaga kelishi va til inson jamoalari (urug', qabila va boshqalar) birgalikda hayot kechirish, turli hayotiy, tabiiy muammolarni hal qilishda o'zaro fikrlashuv, fikr almashinuv zarurati tufayli yuzaga kelganligi Diodor Sitsiliyskiy (e.a.1a.) tomonidan ham aytilgan edi.

Buyuk nemis olimi Vilhelm Gumboldt (1767-1835) til barcha insonlarning mulki va u butun jamiyatga tegishlidir, degan fikrini aytadi. V. fon Gumboldt tildagi ijtimoiy va individuallik munosabatlari haqida mushohada qilar ekan, til jamiyatda rivojlanishi, inson uning so'zlari boshqalarga ham tushunarli bo'lganligi uchun o'zini tushunadi, lekin til individual nutqiy aktlar faoliyatidan farq qilishini yozadi. Individual va jamoa psixologiyasi (xalq psixologiyasi) tilda o'z ifodasini topishini e'tirof etadi. V.Gumboldt har qanday tilning rivojida ikki davrni ajratish mumkunligi, birinchi davrda tovush yaratish faoliyati faol bo'lishi, bunda xalq ruhiyati shakllanishi davrida asosiy e'tibor til va ifoda vositalariga qaratiladi. Tilning grammatik shakllari rivojining ikkinchi bosqichida turg'unlik kuzatilgani holda tafakkur mislsiz tarzda rivojlanib, har bir til o'ziga xos xususiyat va koloritga ega bo'lib boradi, degan fikrni bildiradi. V.Gumboldt tillar o'rtasidagi farqli jihatlarni u yoki bu xalq, millat obyektiv borliqni o'z tilida qay darajada aks ettirilishida ko'radi. Uning fikricha, tillar bir hil ko'rinishda bo'lishi mumkun emas, chunki xalqlar va ularning turmush tarzi har xil.

Tillar qurilishidagi farqlarga sabab bo'luvchi yana bir omil, bu til ichki shakli va tovush o'rtasida sintezlash shakli va darajasi turlicha ekanligida, deb hisoblaydi. V.Gumboldt turli qurilishga ega tillarni takomillashgan (perfect, совершенные) va

takomillashmagan (nonperfect, несовершенные) tillarga bo'lgan. Takomillashgan qurilishga ega til fikr va tilning to'liq qo'shiluv yoki uyg'unligida namoyon bo'lsa, takomillashmagan tillarda til va tovush sintezi tabiatan kuchsizlashgan bo'ladi yoki boshqa bir omil orqali buzilgan bo'ladi. Bu ko'proq tillarning grammatik qurilishida namoyon bo'ladi. So'z va gap qurilishiga tayangan holda V. Gumboldt dunyo tillarini flektiv, amorf, agglyutinatив va inkorporativ tiplarga ajratagan. Uning fikricha, flektiv tillarda tashqi va ichki shakllar sintezi to'liq namoyon bo'lganligi bois ularni takomillashgan tillar tiplariga mansub deb hisoblaydi. Sanskrit tillari (Gumboldt hindevropa tillarini nazarda tutadi) so'z butunligi tashqi va ichki fleksiya, o'zak va suffiksning bir butun tarzda qo'shiluvi, urg'u orqali ta'minlagani bois, olim ularni ham shu til tiplariga mansub deb hisoblaydi.

Bunday til tiplarida fleksiya va aniq grammatik shaklning mavjudligi tufayli gap bo'laklarga oson ajraladi. Takomillashmagan tillar tipiga V.Gumboldt amorf (xitoy tili - bu tilda farqli munosabatlar o'z ifodasini topmagan), agglyutinatив (turk, fin-ugor tillari), inkorporativ (amerika hindulari tillari, paleoosiyo tillari) tillarni kiritgan.

Til dialektikasini, undagi mavjud ziddiyatli xususiyatlarni antinomiyaalar tarzida tasavvur qilishga harakat qilgan. Til, Gumboldtning yozishicha, bir biriga qarama qarshi tushunchalardan tashkil topadi. Masalan, ijobiy-salbiy, qisman-butun, birlik-ko'plik, natija-sabab, nisbiy-absolyut va aynan bu qarama-qarshilik til mohiyati va xususiyatini belgilaydi. Til va tafakkur birligi haqida so'z yuritir ekan, V. fon Gumboldt til fikr shakillantiruvchi organ bo'lib, usiz tushunchalar paydo bo'lmasligi, so'z esa tovush va tushunchadan iborat bo'lib, ular o'rtasida muvofiqliklar bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi hamda til nafaqat insonlar tomonidan anglangan borliq, balki ular uchun noma'lum bo'lgan borliq va uning qismlarini anglash vositasi ham ekan degan xulosaga keladi. V. fon Gumboldtning haqli fikricha, tushuncha va uning tovushli ifodasi o'rtasida yaqin munosabat va aloqalar bo'lmaydi. Bunday hollarda so'z hissiy idrok etilgan predmetning ekvivalenti emas, balki tushuncha uchun inson tilda uni atash uchun topgan so'z orqali aksini topadi.

Borliqdagi kognitsiya obyektga nisbatan til subyektiv, insonga nisbatan esa

obyektiv ekanligini quyidagicha tushuntirishga harakat qiladi: “Til menga tegishli, chunki men uni o‘z xatti-harakatlarim orqali tasvirlayman, lekin uni barcha avlodlar davrlar osha bir-birlariga shunday yetkazishgan, gapirishgan va gapirmoqdalar, demak, til meni ochiqchasiga chegaralab turadi³.”

V. fon Gumboldtning til faoliyat va faoliyat mahsuli antinomiya ham e’tiborga loyiq. Til bir vaqtning o‘zida o‘zgarmas va o‘zgaruvchan xususiyatga egaligi, u doim harakatda, sifat va miqdor o‘zgarishlariga uchrashini ta’kidlaydiki, bu fikr, til mavjudligining asosi uning muntazam rivojlanishida ko‘rinishini dalillaydi. Tilda yuz beradigan o‘zgarishlarga har bir individ o‘z hissasini qo‘shib boradi degan fikrni ilgari suradi. Bizningcha, bunda ziyolilar (yozuvchilar, filologlar, ommaviy axborot vositasitalari vakillari)ning o‘rni beqiyosdir. Masalan, ingliz uyg‘onish davri adabiyotining yorqin namoyondasi V. Shekspir ingliz tili lug‘at fondiga 16 mingdan ziyod yangi so‘zlarni qo‘shgan bo‘lsa, A. Navoiy o‘zbek tiliga 25 mingdan ziyod yangi so‘zlarni kiritganligi yuqoridagi fikrni yana bir bor tasdiqlaydi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Vilhelm fon Gumboldtning “...tilning haqiqiy hayoti u insonlar o‘rtasida qo‘llaganda namoyon bo‘ladi” deb yozgan fikriga qo‘shilsa bo‘ladi, lekin uning “...biroq bir vaqtning o‘zida u (til) alohida olingan shaxslarga bog‘liq emas” degan fikriga qo‘shilish qiyinderk tuyuladi. Chunki olam, uning turfa bo‘laklari, ayniqsa ilm-fan va texnikada aniqlangan, kashf etilgan yangi narsa va hodisalar, qurilma va boshqalar nominatsiyasi u yoki bu soha olimi tomonidan dastlab ilmiy muloqotga kiritiladi. Soha olimlari va mutaxassislari tomonidan e’tirof etilgach, ilmiy muloqotda faol qo‘llanilib xalq yoki xalqlarning mulkiga aylanadi. Buni, masalan, an’anaviy va struktur tilshunoslik bag‘ridan o‘tib chiqqan neolingvistika yoki antropotsentrik lingvistika yo‘nalishlari va ularga xos fonosemantika, morfosemantika, leksik semantika, sintaktik semantika, t-semantika, ch-semantika, presuppozitsiya, freym, geshtalt, skript, konsept, lingvokulturema, kognema, pragmemma, sintaktik konsept kabi yuzlab terminlar yuzaga keldiki, bugunga kelib ular jahon tilshunosligida keng qo‘llanilmoqda yoki bo‘lmasam,

³ Гумбольдт В. О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода. СПб., 1859. с.61

sintaktik valentlik tushunchasi va atamasi rus tilshunos olimi S.D.Katsnelson⁴ tomonidan lingvistik ilmiy muloqotga olib kirilgan bo'lsa, G.Ipsen "mazmuniy maydon" terminini sharq tillardagi metal nomlarini belgilovchi so'zlar guruhiga nisbatan qo'llagan ekan.

19-asrning 70-80-yillarida Yevropa tilshunosligida, shu jumladan Germaniya tilshunosligida, yosh grammatikachilar degan nom olgan yangi yo'nalish yuzaga keldi. Yosh grammatikachilar yo'nalishining yuzaga kelishi asosan Leypsig universiteti tilshunos olimlari bo'lmish G.Brugman, G.Ostxof, X.Paul, B.Delbryuk kabilarning nomi bilan bog'liq. O'sha davrlarda skandinaviyalik tilshunoslar V.Tomsen, K.Verner, farang tilshunos olimi M.Breal, italiyalik tilshunos olim G.Askoli, amerikalik tilshunos olim U.Uitney, rossiyalik tilshunos olimlar F.F.Fortunatov va I.A.Boduen de Kurtene kabilar yosh grammatikachilar yo'nalishi namoyondalari sifatida tan olinganlar. Ushbu yo'nalishning asosiy tamoyillari yosh grammatiklar manifesti maqomini olgan "Hindyeuropa tillari sohasidagi morfologik tadqiqotlar" (1878) to'plamiga K.Brugman va G.Ostxof tomonidan yozilgan so'zboshida, X.Paulning "Til tarixi prinsiplari"(1880) kitobida, B.Delbryukning "Hindyeuropa tillarini o'rganishga kirish"(1880) kabilarda o'z ifodasini topdi. Yosh grammatikachilar tomonidan tilda inson organizmining psixofiziologik faoliyati namoyon bo'ladi, deb tushunilishi tilshunoslik metodologiyasini ham o'zgartirib yubordi. Tilni tadqiq etishning yangi tamoyillari taklif etildi. K.Brugman va G.Ostxof til tadqiqida so'zlovchi kishi nutqini o'rganish va til tarixini o'rganishda fonetik qonuniyatlar va analogiyani o'rganish har qanday o'tmishga oid yozma yodgorliklarni ta'dqiq etishdan ko'ra muhim ekanligini yoqlab chiqdilar. Hindyeuropa tillarini avval o'rgangan F.Bopp, A.Shleyxer, R.Rask, Y.Grimm va boshqalarning asosiy kamchiligini inson tili, uning yashashi va taraqqiy etishi, nutqiy faoliyatini tashkillovchi omillar haqida dastlabki tasavvur va bilimlarga ega bo'lmay turib, ular Hindyeuropa tillarini o'rganishga kirishganliklarida, so'zlovchi individlarning nutqiy mexanizmi, ularning psixologiyasiga yetarli darajada e'tibor qaratmaganliklarida ko'radilar. Bunday

⁴ Гумбольдт В. О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода. СПб., 1859. С.61

kamchiliklarga yo‘l qo‘ymaslik uchun K.Brugman va G.Ostxof tadqiqotchilarning diqqat-e’tiborini bobotilga emas, balki tilning sinxron holatini o‘rganishga qaratilishi lozim, deb hisoblaydilar. Chunki jonli tillar so‘zlashuv tilini aks ettirish barobarida bir necha dialektlarni ham qamrab olgan bo‘ladi.

Lingvistik tadqiqotlar uchun quyidagi metodik tamoyillarni taklif etganlar: a) tovushdagi o‘zgarishlar mexanik tarzda istisnolarni bilmaydigan muayyan qonuniyatlar asosida sodir bo‘ladi; b) yangi tillar uchun analogiya asosida yuzaga kelgan yangi lisoniy formalar muhim ro‘l o‘ynaydi. Brugman va Ostxof tildagi barcha o‘zgarishlarning manbasi ong orqali anglashilma‘ydigan sohaga tegishli deb hisoblaydilar. Ularning fikriga ko‘ra, inson qalbida kechadigan psixologik va fiziologik jarayonlar orqali yuzaga chiquvchi o‘zgarishlar ham ong ishtirokisiz sodir bo‘ladi, lekin bunday jarayonlar, tovush qonuniyatlari va analogiya asosida paydo bo‘lgan tuzilmalar tilda o‘z aksini topadi. B.Delbryuk tovush qonuniyatlari deganda muayyan tilda ma’lum davrda sodir bo‘lgan o‘zgarishlarni tushunadi⁵. Rus tilidagi [к] tovushini [ч] tovushiga o‘zgarishi bunga misol bo‘la oladi: *пекы – печет*. Bu o‘zgarish umumslavyan davrida old qator unli tovushlari va j oldida sodir bo‘lgan. Buning hududiy chegaralanishi rus tilining o‘rta dialektlarida [o] ni []ga urg‘uli bo‘g‘in oldida sodir bo‘lgan.

Yuqoridagi masallar rus tilshunoslari nazaridan ham chetda qolmadi. 19-asrning 30-60 yillarida I.I.Sreznevskiy, F.I.Buslayev, V.I.Dal kabi rus tilshunosligining yirik namoyondalari tilning qator nazariy muammolari borasida o‘z konsepsiyalarini taklif qildilar.

I.I.Sreznevskiy (1812-1880) ilmiy faoliyatini dastlab ukrain xalqi ijodiyotini tadqiq qilishdan boshladi. 1847 yildan boshlab Peterburg universtitetida ishlay boshladi. Til tarixining xalq tarixi bilan munosabati borasida so‘z yuritishdan avval o‘sha davrlarda xalq qabilaning bir qismi sifatida qabilalar oilasidan ajralib chiqqanini, keyin esa o‘z qabilasidagi boshqa xalqlardan alohida xalq sifatida ajralib chiqqanligini va xalq tili qanday o‘zgarishlarga uchraganini o‘rganish lozimligini ta’kidlagan. Buning uchun esa qarindosh tillar materiallarini qiyosiy o‘rganishni

⁵ Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Ч.1, -1964 – с.232

tavsiya etadi va shunday yozadi: “Qabila tilini u kelib chiqqan qabila oilasi tili tarixi haqidagi bilimlarsiz tushuntirib bo‘lmaydi.”⁶

I.I.Sreznevskiyning fikricha, rus tilini boshqa qarindosh slavyan shevalari (lahjalari)ni o‘rganishdan avval har bir qadimiy tilning leksikasi va grammatikasini, har bir sheva lahjani o‘rganib chiqish, undan keyin esa hozirgi adabiy tili va har bir yozuvchi tilini grammatik, leksik va stilistik nuqtai-nazardan yoritish kerak, deb hisoblaydi. Ushbu rus olimi tilning o‘zgarishiga sabab bo‘luvchi tashqi va ichki omillarni farqlaydi. Tilga ta'sir etuvchi va uning o‘zgarishiga olib keluvchi omillar halqning unga qarindosh bo‘lgan halqlar bilan sanoat, aql-zakovat, siyosat, din borasidagi aloqalarini o‘z ichiga oladi.

Ichki omillar tilda mavjud bo‘lgan qarama qarshiliklar bo‘lib, qaysi grammatik formalar til uchun zarur, tildagi qaysi fenomenlar tasodifiy, qaysilari “bir matoning ipi” sifatida namoyon bo‘lishi kabi misollarni o‘z ichiga oladi. Tildagi bunday noteng rivojlanish tendensiyalari unda turli davrlarda eski va yangi tashkil topgan qatlamlarini yuzaga keltiradi. Tillararo aloqalar masalasiga to‘xtalar ekan, u yoki bu halqni boshqa halq bilan qarindosh qiluvchi ikki yoki bir necha tillardan yangi tilni yuzaga keltirish mumkin deb hisoblaydi.

O‘sha davrlarning yana bir taniqli rus olimi F.I.Buslayev Moskva universitetida hindyevropa tillarining qiyosiy grammatikasi va rus tilining tarixiy grammatikasidan ma'ruzalar o‘qigan. Tilni madaniy-tarixiy yondashuv asosida tadqiq etish halqning uzoq tarixiga kirib borish va bu orqali tilda uning madaniyati, hayoti va e'tiqodlari aks etganini aniqlash mumkin deb hisoblagan. F.I.Buslayevning yozishicha, “til nafaqat xalq fikr-o‘ylari, balki uning borlig‘i, ahloq-odobi, e'tiqodlarining ifodasidir”⁷ Til tafakkurimiz faoliyatini aks ettirishga xizmat qilishini e'tirof etgan holda til hayotida qadimiy va yangi (новейший) davrlar mavjudligini ta'kidlaydi.

Tilning qadimgi davriga xos xususiyatlar, olimning yozishicha, “fikir bildirish orqali jonli tasavvur va so‘zlashuv nutqiga xos xususiyatlarga bo‘ysunadi”⁸ va

⁶ Срезневский И.И. Мысли об истории русского языка. М., 1959.

⁷ Буслаев Ф.И. О преподавании отечественного языка. М., 1941-с.230

⁸ O‘sha asar. B.266

grammatik formalarni qo'llashda ongli yondashuv kuzatiladi. Uning yangi davrida lisoniy ijodkorlik o'z yakuniga yetib, til o'layotgan organizmga aylanadi. Akademik Buslayevning yozishicha, yangi davrda dastlab insonlar o'rtasidagi so'zlashuvda jonli taassurot va munosobatlarni ifodalovchi so'zlarga umumiy tushunchalarga mazmun beriladi⁹. Yangi davrda, I.F.Buslayevning o'ylashicha, sintaksis grammatikaning muhim qismiga aylangan bo'lsa, qadimgi davrda bu maqomda morfologiya bo'lgan.

Akademik I.F.Buslayev tilning tizimli xususiyatini tan olgan holda shunday yozadi: "Tilning qurilishi alohida olingan tovushdan to gap va gaplar qo'shilmalari har bir bo'lakning jonli aloqasi, bir birlarini to'ldiruvchi va bir butunlikni tashkillovchi sifatida namoyon bo'ladi va bu o'z o'rnida har bir bo'lakka mazmun va ma'no beradi"¹⁰.

Tilni kelib chiqishi va tarkibi turlicha bo'lgan grammatik formalar yig'indisi sifatida tushungan F.I.Buslayev til sistemasini turli davrlarga xos voqeliklarning birlashmasi sifatida qabul qiladi. Til tarixi uning burungi holati bilan yaqin aloqada bo'lib, u hozirda ong ishtirokisiz qo'llanayotgan birliklarni qayta tiklaydi va tushuntirib beradi.

Slavyan tilshunosligining taniqli vakillaridan biri Aleksandr Afanasyevich Potebnya (1835-1891) amalga oshirgan tadqiqotlarning ko'lami kengligi bilan tilshunoslik tarixida alohida o'rin tutadi. U hayoti mobaynida Xarkov universitetida faoliyat yuritadi, tilshunoslikning umumiy masalalari qatorida fonetika, sintaksis, etimologiya, dialektologiya, folklor va etnografiya masalalari bilan ham shug'ullandi. Uning birinchi ishi "Tafakkur va til" nomi bilan 1862 yili nashrdan chiqdi. Shu yili u Berlin universitetiga xizmat safariga yuborildi va u yerda sanskritni o'rganadi.

1874 yilda "Rus tili va grammatikasi bo'yicha qaydlar" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasini yoqladi. A.Potebnya ilmiy merosini shakllanishida V.Gumboldtning til falsafasi, til va tafakkur munosabatlari borasidagi qarashlari katta rol o'ynaydi. Tilning asl mohoyati uning rivojlanish qonuniyatlari, uni

⁹ O'sha asar. B.266

¹⁰ O'sha asar. B.21-22

tushunish va soʻzlash, til va tafakkur qonuniyatlari doim A.Potebnyaning diqqat-markazida boʻldi. V.Gumboldtning “Xalqning tili uning ruhi, xalqning ruhi uning tilidir” degan gʻoyasini qoʻllab-quvvatlagan holda til va tafakkur oʻzaro bogʻliq hodisalar ekani, ularning biri ikkinchisiz boʻlmasligini alohida taʼkidlaydi. Biroq A.A.Potebnya tilni xalq ruhiga tenglashtirish unchali ham toʻgʻri emasligini quyidagicha ifoda etadi: ...til sohasi tafakkur sohasi bilan toʻgʻri kelavermaydi. Insoniyat tarixida til tafakkur bilan aloqada boʻlmagan davrlar ham boʻlgan. Insoniyat rivojlanishining oʻrtalarida tafakkur soʻz bilan bogʻlangan boʻlishi mumkin, lekin dastlab u ungacha rivojlanib bormagan boʻlishi yuqori darajadagi mavhumlikda uning talablarini qondirmagan holda tark etgandek tuyuladi. Shuningdek, A.A.Potebnya til va tafakkur nomuvofiqligi rassom xonanda, shaxmatchilarning ijodiy gʻoya, fikrlarini soʻz bilan ifodalab boʻlmasligini, matematikada esa murakkab tushunchalar soʻz bilan emas, shartli belgilar bilan ifodalanishi misolida dalillashga harakat qiladi.

A.A.Potebnya taʼlimotida yuqoridagi fikrlarning aksini ham kuzatish mumkin. Masalan, u “Tafakkur va til” asarining 25-sahifasida shunday yozadi: Til alohida olingan shaxs fikrning zarur shartidir, hatto uning ayro holatida ham”¹¹, chunki soʻz orqali fikr bir shaxsga tegishlilikdan koʻp insonlarning mulkiga aylanadi. Shuningdek, aqliy faoliyatning takomillashuvi jarayonida soʻzning ulkan roliga eʼtibor qaratiladi, chunki inson oʻz fikrini dastlab soʻzda anglaydi, tushunadi.

Tadqiqotlar jarayonida A.A.Potebnya soʻzning umumlashtiruvchi kuchiga ham eʼtibor qaratib, u insoniyat erishgan bilimlarni umumlashtirish va tasniflashga xizmat qilishini alohida taʼkidlaydi. A.A.Potebnya til va tafakkurning oʻzaro aloqadorligini quyidagicha talqin qiladi: eng avvalo tafakkur obyektlari, yaʼni obyektiv borliqdagi predmet va narsalar mavjud, ushbu tafakkur obyektlari subyektdan mustaqil ravishda mavjud boʻlgan, u bilan oʻzaro taʼsir munosabatida boʻlgan obyektiv olamning predmetlari quyidagi munosabatlarni ham oʻz ichiga oladi.

Bularning hammasi sezgi organlariga taʼsir qiladi va tafakkur jarayoni hamda

¹¹ Потебня А.А., Мысль и язык. Изд.3 Харьков, 1913.

uning natijalari bo'lmish obraz va tushunchalarni yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Tafakkurning obyektlari qatorida tafakkur subyektlari (men o'zim va odamlar) mavjuddir. Insoniyat rivojining ilk bosqichida, ya'ni inson uni o'rab turgan olamdan ajralib chiqmagan paytlarda, tafakkur obyektlari va subyektlari bir biriga mos bo'lgan. Keyinchalik, "mif" davri odami tafakkur orqali uni o'rab turgan olamni obyektivlashtira boshlagan.¹²

Uning nazarida, hissiy obraz fikrning boshlang'ich formasi bo'lib, unda subyektiv va obyektiv jihatlar sintezlashgan bo'ladi va bu tushunish jarayonini ta'minlaydi. So'zning yuzaga kelishi asosida odamning reflektor hissi yotadi va u obyektiv borliqdan kelayotgan kuzatishlar (ochlik hissi, og'riq, qo'rqinch kabilar)ga aks javob sifatida namoyon bo'ladi. Buni quyidagicha tushuntirishga harakat qiladi. Bolaning biror joyi og'riganda, og'riqni tovushda "Va va" undovidan so'z hosil qilish uchun ifoda qiladi. Bola buni boshqalardan eshitganda (va va) og'riq va unga sabab bo'lgan predmetni tushunadi. Ona ushbu tovushni eshitgach, og'riqqa sabab bo'lgan narsani olib tashlashga shoshayotganini bola sezishi lozim¹³.

Ma'lumki, inson tashqi dunyoni bir emas bir necha hissiy organlar orqali qabul qilish mumkin. Ushbu jarayonda sezgi organlari predmet, narsaga xos turli belgi-xususiyatlarni qabul qiladilar. Masalan, inson nonning rangi, shakl-shamoyili, hajmini ko'zi orqali, ta'm-mazasini og'zi, hidini burni orqali aniqlaydi. Bunday sezgi organlari yordamida inson tafakkurida non obrazi yuzaga keladi. Bunday belgilar orasida nonning eng muhim belgisi "yegulik, oziq-ovqat" ekanligi non obrazining markazini tashkil etadi. Ushbu belgini A.A.Potebnya ichki forma deb atadi. Ko'z, ilon, bo'ri, uy kabilarning ichki formasi quyidagilarda aniq namoyon bo'ladi: tirik mavjudotning ko'rish a'zosi, sudralib yuruvchi, oyoqsiz, uzun jonivor, yirtqich hayvon, yashash uchun bino.

A.A.Potebnyaning haqli ta'kidlashicha, bilish jarayoni qiyoslash (taqqoslash) jarayonidir. So'z tarkibida biz tomonimizdan yana ilg'angan (kashf qilingan) belgi tasavvur deb ataladi. Tasavvur boshqa so'zlar bilan aytganda bizga avvaldan ma'lum bo'lgan predmet belgisi asosida yangi belgini ifodalashdir. Buni olim

¹² Потебня А.А. Из лекций по теории словесности. Харьков. 1894. -с 133

¹³ Потебня А.А., Мысль и язык. Изд.3 Харьков, 1913. С.82

uchinchi qiyoslash (lotin, tertium comparationis) deb ataydi. Buni A.Potebnya lotin tilidagi carvus va rus tilidagi копова(sigir) misolida tushuntiradi. Ular har ikki tilda “shoxli” belgisiga ega. Inson sigirni tanib bilganida, uning miyyasida shoxli xayvon haqida ma’lumotlar zahirasi mavjud bo’lgan. Qabul qilinayotgan hissiy obrazlar bir birlari bilan taqqoslash orqali bilingan bir necha belgilarga bo’linib ketishi mumkin. Masalan ko’z obrazi ortida uning rangi, hajmi, shakli, ko’rish qobiliyati kabilarga aloqador belgilar mavjud. Bularni A.Potebnya obrazni analitik bilish deb atash mumkinligini va bunday belgilar yig’indisi tushuncha (понятие) ekanligini yozadi.¹⁴

A.A.Potebnya fikrlash faoliyati quyidagi bosqichlarni o’z ichiga olishini ta’kidlaydi: men ko’rib turgan predmet → idrok etilayotgan predmetning belgisi (ichki forma) → hissiy obraz (persepsiyalar yig’indisi) → tasavvur (tasavvurlarni qiyoslash) → appersepsiya (fikrning birinchi akti) → hukm (fikrning asosiy shakli) → tushuncha (hukmlar yig’indisi).

A.Potebnya

nazarida tushuncha hukmlar yig’indisidir. Aslida, tushuncha predmet yoki hodisaning muhim belgisini ifodalab kelishini hisobga oladigan bo’lsak, tushuncha hukmlar yig’indisi emas, balki hukmlar tarkibidan ajratib olingan alohida fikrdir. Hozirda olamning u yoki bu bo’lagi haqidagi muhim va ikkinchi darajali belgilar yig’indisi konsept deb atalmoqda. Taniqli o’zbek olimi, professor O’Q.Yusupov tushuncha va konseptning farqli jihatlari haqida shunday yozadi: “Agar tushuncha va uning tildagi muqobili bo’lgan so’z ma’nosi o’sha atalayotgan predmetning yoki hodisaning boshqa predmet va hodisadan ajratuvchi eng ahamiyatli belgilarini aks ettirsa, konsept uning (predmet yoki hodisaning) ma’lum bo’lgan barcha belgilarini, shu jumladan, ikkinchi darajali belgilarini ham aks ettiradi”.¹⁵

S.D.Katsnelson tushunchani

formal va mazmunli guruhlariga ajratadi. U nazarda tutgan formal tushuncha narsa-hodisa boshqa predmet-hodisalardan farqlovchi muhim va minimal boshqa belgilarni tilda aks etishi bo’lsa, mazmunli tushuncha predmet haqidagi bilimlar miqyosi kengayib, chuqurlashib borishi oqibatida paydo bo’lgan unga xos yangi

¹⁴ Потебня А.А., Мысль и язык. Изд.3 Харьков, 1913.- с 130-131.

¹⁵ Yusupov O’Q. Ma’no, tushuncha, konsept va lingvokulturema atamallari xususida.\\Stilistika tilshunoslikning zamonaviy yo’nalishlarida. Ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Toshkent. 2011. - B 4-9

belgi va jihatlardir.

A.A.Potebnya soʻz maʼnosi haqida yozar ekan, uning yaqin (ближайшее) va uzoq (дальнейшее) maʼnolarini farqlaydi. Soʻzning yaqin maʼnosi shunday maʼnoki, u muloqot ishtirokchilari uchun birdek maʼlum va tushunarli boʻladi. Masalan, ingliz tilidagi bread va uning derivatlari boʻlmish *bread bin*, *bread knife*, *breadwinner* kabilarning maʼnolari inglizlar uchun tushunarli va aniq. Soʻzning uzoq maʼnosi faqat maʼlum shaxslarga xosligi bilan farqlanadi. A.Potebnya shunday yozadi: “Soʻzning yaqin maʼnosi xalqniki, uzoq maʼnosi esa shaxsiy boʻlib, elementlar soni va sifatiga koʻra har bir kishida turlicha boʻladi.”¹⁶ Ingliz tilidagi bread basket (jargon - oshqozon), oʻzbek tilida nor (oʻt, olov), yakan (jargon – pul) kabilarni soʻzning uzoq maʼnolariga misol sifatida keltirish mumkin. Lekin, bizningcha, soʻzning uzoq va yaqin maʼnolari subyektiv va nisbiylik hususiyatiga ega. Aniqroq aytadigan boʻlsak soʻz maʼnolarini yaqin va uzoqlik darajasi individ, sotsiumlarning ijtimoiy mavqeyi, salohiyati, jinsi, yoshi kabi omillar doirasida qaraganda turlicha koʻrinish oladi. A.Potebnya soʻz maʼnosining ichki turini farqlanishida ijtimoiy va individual tomonlar mavjudligini tan olishi va soʻzning polisemantik xususiyatini rad etganligi bilan bogʻliq holda tushunish mumkin. Masalan, qimorbozlar uchun ingliz tilidagi ace (tuz), hand (oʻyinchi), card (karta), queen (dama), knave (valet), pass (oʻtkazmoq), gambler (karta oʻynovchi qimorboz) soʻzlarining maʼnolari bu toifaga kirmaydiganlar va bolalar uchun uzoq, shu soha kishilari uchun yaqin boʻlgan maʼnolardir.

Demak, soʻz maʼnolari inson ongidagi mavjud tushunchalarning lisoniy reprezentantlari boʻlib, tushuncha til va nutq birliklari maʼnosida oʻz aksini topadi. Soʻz maʼnosi konsept mazmun mundarijasini belgilovchi kognitiv belgilarning nutqdagi zarur reprezentantlaridir.

Obrazli tafakkur rivojida A. Potebnya ikki bosqichni farqlaydi, yaʼni birinchi bosqichda tafakkur predmetlarning aniq obrazlari bilan ish koʻradi va hissiy obrazini umumlashtirishdan iborat boʻladi. Ikkinchi bosqichda predmetlar tasavvurlari orqali fikrlash amalga oshadi. Obrazni tushunchaga aylanishida soʻz vosita, fikr quroli roʻlini oʻynashini, u obrazdan tushuncha yaratmasligini alohida

¹⁶ Потебня А.А. Из заметок по русской грамматике. Т.1-2. М, 1941. с 120.

ta'kidlaydi. A.A. Potebnya konsepsiyasining yana bir e'tiborga molik tomoni shundaki, u gap rivojidadagi turli bosqichlarni aniqlash tafakkurning turli rivojlanish bosqichlarini ifodalasa kerak, degan tezisi edi. Unga ko'ra, otli va fe'lli bosqichlar farqlangan. Tilning qadimgi rivojlanish bosqichida, uning yozishicha, hozirgi Он рыбаk gapiga mos keluvchi gaplar keng tarqalgan. Yuqoridagi gapdagi рыбаk oti qo'shma ot kesimning bir qismi sifatida ot va fe'l xususiyatlarini o'zida namoyon etgan. Shuningdek, ushbu bosqichda otning aniqlovchi vazifasida kelishi (otning atributligi) ko'p uchragan, (masalan, o'zbek tilida non qovurma, tosh devor, ingliz tilida bread bin, stone-wall.) Demak, borliqdagi predmetlar narsalarni idrok etishning aniqligi hamda ularda belgi va sifatlarni bo'linmaganligi tafakkurning ilk bosqichiga to'g'ri kelgan.

Gapning fe'lli rivojlanish bosqichida ikki pog'ona (davr) farqlangan. Ushbu bosqichning ilk pog'anasi uchun ko'makchi va asosiy fe'llarning sintaktik jihatdan farqlanmagani xos bo'lgan. Gap bo'laklari esa ularning kesim bilan munosabatlari orqali aniqlangan. A.A. Potebnya tarkibli gap bo'laklari, xususan sifatdosh, bosh kelishikdagi ot va sifat orqali ifodalangan predikatni o'rganishga jazm qilgan. Hozirgi va o'tgan zamon shakldagi tarkibli kesim (-щий, -чий, -вший shaklli) konstruksiyalar, birinchi bosqich uchun xos bo'lgan. Uning tahminicha, ibtidoiy so'z faqat bir belgini ifodalagan. Bu ham bo'lsa sifatdosh bo'lib, unda fe'l va ism (ot, sifat, son)larga xos jihatlar mavjud bo'lgan. Aynan ismlar va fe'llar sifatdoshdan ajralib chiqqan. Sifatdosh nisbatan mustaqil va predikativlik maqomiga ega bo'lgan. A.A. Ptebnyaning fikriga ko'ra, ot, sifatdosh fe'lga bog'lanmagan. Tarkibli kesimda fe'llik xususiyatlarining kuchayishi keyingi bosqichga to'g'ri kelgan.

Xulosa

Ushbu maqolada inson tili, uning ilmiy tadqiqiga bag'ishlangan konsepsiyalar tarixiga biroz bo'lsada, nazar tashladik, ularning yutuqli va munozaralarga sabab bo'layotgan tomonlarini ko'rsatib berishga harakat qildik.

Maqola nihoyasida shuni alohida takidlash joizki, maqolada muhokama qilingan turli tilshunoslik yo'nalishlari va maktablari namoyondalarining ilmiy

nazariy merosi hali ham o'z qadri va qomatini ko'rsatmoqda. Bugungi kun tilshunosligi qayta uyg'onish davrining yuqori bosqichiga ko'tarildi, tilshunoslikda fanlar hamkorligiga asoslangan lingvokognitiv, lingvomadaniy tilshunoslik, lingvopragmatika, sotsiolingvistika, psixolingvistika, kompyuter lingvistikasi kabi o'nlab zamonaviy yo'nalishlarda tadqiqotlar salmog'i jadal suratlar bilan ortib bormoqdaki, bunday zamonaviy hamkor fan sohalarining yuzaga kelishi va rivoji uchun tamal toshlari aynan maqoladan o'rin olgan tilshunos olimlar tomonidan qo'yilganligi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduvaliyev M.A., Xalimova M.M., Subyektiv baho va uning tasnifi yuzasidan ayrim mulohazalar\\Zamonaviy tilshunoslik yo'nalishlari va neyropsixolingvistika muammolari\\Respublika Ilmiy-amaliy anjuman materiallari. FDU 2024: B.243–147
2. Березин Ф.М. История лингвистических учений. М. Высшая школа-1975 – 278 с.
3. Буслаев Ф.И. О преподавании отечественного языка. М., 1941–230 с.
4. Гумбольдт В. О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода. СПб., 1859.-С.61
5. Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Ч.1, –1964 – 232 с.
6. Потебня А.А. Из лекций по теории словесности. Харьков. 1894. – 133 с
7. Потебня А.А., Мысль и язык. Изд.3. Харьков, 1913. – С.130-131.
8. Потебня А.А. Из заметок по русской грамматике. Т.1-2. М, 1941. – 120 с.
9. Срезневский И.И. Мысли об истории русского языка. М., 1959. – 164 с.
10. Yusupov O'.Q. Ma'no, tushuncha, konsept va lingvokulturema atamallari xususida.\\Stilistika tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlarida. Ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Toshkent. 2011.- B 4-9